

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**072 «Фінанси, банківська справа та страхування» (фінансова безпека та
фінансові розслідування)**

за темою №5. Лекція 7 «Українські землі наприкінці XVII – XVIII ст.»

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор
історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного
університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний
І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор
історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Руїна.
2. Україна і Північна війна.
3. Обмеження і ліквідація автономії України у складі Російської імперії.
4. Правобережні і західноукраїнські землі наприкінці XVII -XVIII ст.
5. Народні рухи та повстання в Україні у XVIII столітті.
6. Слобідська Україна в кінці XVII – XVIII ст.
7. Південна та Правобережні Україна в другій половині XVIII ст.
8. Соціально-економічний розвиток України в 2 половині XVII – XVIII ст.
9. Розвиток культури України у другій половині XVII – XVIII ст.

Текст лекції

1.Поділ України у 1663 р. на Лівобережну і Правобережну, боротьба старшинських угруповань за владу, суперництво промосковської та пропольської партій (а згодом і протурецької), продовження війни з Польщею призвели до великих спустошень і розрухи, тому цей період в історії України (1663-1687 рр.) називається Руїною.

У 1664 р. польські війська здійснили новий похід на Лівобережну Україну, але зазнали поразки. На Правобережжі почалося повстання, яке призвело до фактичної ліквідації польської влади у цьому регіоні. Гетьман П. Тетеря тікає в Польщу, на його місце обирають Петра Дорошенка (1665-1676 рр.). Він народився у 1627 р., його дід – Михайло Дорошенко – був гетьманом, а батько – полковником. Вже у 1654 р. він сам став полковником, а при гетьмані Тетері був генеральним осавулом. Петро Дорошенко поставив собі за мету об'єднати усі українські землі. У 1667 р. разом з татарами йому вдалося вигнати поляків з Правобережжя і встановити кордон по р. Горинь.

У цей час лівобережний гетьман І. Брюховецький, намагаючись зміцнити свої позиції, посилив залежність України від Москви, підписавши Московські статті 1665 р. Гетьмана мали обирати за вказівкою царя, кількість гарнізонів московських військ в Україні значно збільшувалась, царські воєводи могли збирати податі на свою користь. Частина старшини отримала московське дворянство, а сам Брюховецький одружився на княжні Долгоруковій, одержав маєтності у своє володіння.

Посилення податкового гніту викликало народні повстання 1666 і 1668 років. Цим скористався П. Дорошенко, який ввів свої війська на Лівобережну Україну. Лівобережні козаки перейшли на його бік, а Брюховецького вбили. Дорошенко на деякий час стає гетьманом по обидва боки Дніпра, об'єднавши Україну. Але неприємності у власній сім'ї змусили його повернутись у Чигирин. Це використали московські урядовці, які сприяли обранню нового гетьмана Лівобережної України – Дем'яна Многогрішного (1668-1672 рр.). Враховуючи уроки повстань 1666 і 1668 рр., Москва змушена була дещо послабити свій наступ на права України. За Глухівськими статтями 1669 р.

кількість залог в містах України зменшувалась, збір податків перекладався на козацьку старшину. Резиденцією гетьмана стало м. Батурин. Але швидко діяльність нового гетьмана, який дбав, перш за все, про власне збагачення і збагачення своєї родини, викликала незадоволення старшини, якій вдалося дискредитувати його. Многогрішного скинули з гетьманства і заслали в Сибір. Гетьманом обрали (1672-1687 рр.).

В цей час на Правобережжі П. Дорошенко, розуміючи, що звільнитися від гніту Польщі і Москви йому самому не вдасться, приймає протекторат Туреччини на тих самих умовах, що й Молдавія і Волощина. Україна отримувала автономію, не повинна була навіть платити султанові ніякої податі, тільки постачати йому військо. Рішення про турецьку орієнтацію було прийняте на раді в Корсуні у 1669 р.

У 1672 р. турецькі, татарські, молдавські та українські війська Дорошенка розгромили польську армію під м. Бучачем (нині Тернопільська обл.), і польський уряд змушений був підписати принизливий для себе Бучацький мирний договір. Поділля відходило до Туреччини, а Брацлавщина і Київщина – під владу Дорошенка. Таким чином, Польща втратила більшу частину України. Цим вирішила скористатися Москва і гетьман І. Самойлович. У 1674 р. їх війська вступили на Правобережжя. Міста здавалися їм без бою, не бажаючи бути під владою Туреччини і Дорошенка. В березні 1674 р. у Переяславі відбулася генеральна рада, в якій взяли участь представники 10 правобережних полків. Рада вирішила всі ці полки з'єднати з Лівобережжям у складі Московської держави. І. Самойлович стає на деякий час гетьманом обох частин України. Дорошенко зрікається булави.

Проте Туреччині не подобався такий перебіг подій, і в 1677 р. вона проголошує гетьманом Правобережної України і “князем Сарматським” Юрія Хмельницького (1677-1681 рр.). У 1677 і 1678 роках Туреччина організовує нові походи на Україну (“Чигиринські походи”). Її військам вдалося взяти Чигирин, але в цілому походи закінчилися безрезультатно. У 1681 р. в Бахчисараї між Москвою і Туреччиною було підписано мирну угоду, за якою остання відмовилася від претензій на Лівобережну Україну та Запоріжжя, але Правобережжя залишалось під її контролем.

До цього ж часу відноситься діяльність найвідомішого кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. Він народився в м. Мерефі біля Харкова в козацькій сім'ї. Активний учасник Визвольної війни, з 1654 р. – полковник, у 1658-1660 р. був вінницьким полковником. З 1660 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорізької Січі. Він був єдиною в історії козацтва людиною, кого запорожці обирали на цю посаду 15 разів! За час своєї військової діяльності І. Сірко брав участь як командир в 55 битвах і скрізь, крім єдиного випадку, виходив переможцем. Неодноразово він ходив походами на Крим і Очаків, звільняючи полонених і захоплюючи багату здобич. Татари називали його Урус-шайтаном, тобто руським чортом. Одна із самих знаменитих битв запорожців за Сірка відбулася в різдвяні дні 1675 р., коли турецький султан, прагнучи скористатися святами, вирішив знищити

Запорізьку Січ. Для цього він направив 15 тис. добірних яничар і 20 тис. татар на Січ, щоб вони застали зненацька запорожців і всіх їх перебили. Проте операція турків провалилася. Вони проникли на центральну площу Січі, але тут їх впритул розстріляли запорожці зі своїх куренів. Загибло 13,5 тис. яничар, 150 потрапило в полон. У козаків втрати були на декілька порядків менше – загибло 50 і поранено було 80. Султан Махмуд IV у листі запропонував козакам здатися добровільно. Відповідь запорожців увійшла в історію як “Лист запорізьких козаків турецькому султану”, увічнений у знаменитій картині І. Рєпіна. Лист від імені запорожців підписав Іван Сірко. “Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар” – писали автори листа султану. Прославлений воїн Іван Сірко помер своєю смертю 1 серпня 1680 р. на своєму хуторі і був похований у селі Капулівка біля теперішнього м. Нікополя. Після смерті Сірка запорожці вже ніколи не грали такої видатної ролі у військово-політичній історії, хоча вплив їх на хід подій у цьому регіоні все ще був значним.

У 1686 р. Москва підписала з Польщею “Вічний мир”, який зберіг поділ України на дві частини. Москва приєдналась до антитурецької “Священної ліги”. В зв’язку з цим у 1687 р. був організований перший Кримський похід московських і українських військ, який закінчився невдачею. Вина за його провал була покладена на гетьмана Самойловича, якого скинули з посади і заслали в Сибір.

2. У 1687 р. гетьманом обрали Івана Степановича Мазепу (1687-1709 рр.). Він народився близько 1640 р., вчився у Києво-Могилянській та Варшавській колегіях. Знав 7 іноземних мов. З 1669 р. служив у Дорошенка, з 1674 р. – у Самойловича. В 1682 р. – він уже генеральний осавул. У 1700 р. Московське царство починає в союзі з Польщею і Данією війну зі Швецією, яка дістала назву Північної війни.

Україна змушена була взяти участь у цій війні. Козаки воювали зі шведами поза межами України і зазнавали великих втрат. Страшним тягарем було будівництво фортець, утримання московського війська, збір податків, сума яких у зв’язку з війною значно зросла. Посилення централізації Московської держави, якої домагався Петро I, суперечило існуванню автономної України. Цар задумав переселити козацтво на східні землі, а Україну віддати під управління свого намісника.

Спочатку московське військо в Північній війні зазнавало невдач. В вересні 1708 р. шведські війська вступають на територію України. На їх бік з 5-тисячним військом переходить гетьман І. Мазепа. Він обіцяє шведському королю зимові квартири, продовольство і фураж, військову допомогу. Шведський король зобов’язується обороняти Україну, зберегти права старшини і козаків.

Чому Мазепа пішов на цей ризикований крок, поставивши на карту своє становище гетьмана, своє багатство (Мазепа мав понад 100 тис. селян у своїй власності)? Адже навіть при ліквідації автономії України він міг отримати почесну відставку і мирно й багато доживати свій вік. Чи був його вчинок

зрадою? На нашу думку, ні. Мазепа не зрадив свого народу, ризикнув своїм становищем і життям, щоб зробити Україну незалежною. Він розумів, що Швеція далеко, і впливати звідти на Україну буде набагато важче, ніж з Москви. До цього Москва неодноразово зраджувала Україну (Віленське перемир'я 1656 р., Андрусівське перемир'я з Польщею 1667 р., постійне обмеження прав України всупереч Березневим статтям 1654 р. і т.д.).

Коли Петро I дізнався про перехід Мазепи до шведів, він наказав провести масові репресії в Україні. Столиця гетьмана – Батурин була зруйнована, 15 тис. його жителів (в тому числі жінки й діти) були вбиті. Такої ж участі зазнали Лебедин, Ромни та багато інших міст і сіл. Основна частина народних мас була дезорієнтована і залишилася пасивною у війні, що продовжувалась на території України. Запорожці на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримали Мазепу. За це царські війська зруйнували Січ, навіть мертвих виймаючи з могил і відрубуючи їм голови.

Вирішальна битва між московськими та шведськими військами відбулася 27 червня 1709 р. біля Полтави. (42 тис. московітів проти 24 тис. шведів). Шведські війська зазнали поразки. Вони втратили 9234 убитими, 2874 – полоненими, у т.ч. 1 фельдмаршал, 4 генерали, а згодом ще 20 тис. здалося у полон біля переправи через Дніпро. Російські війська втратили 1345 убитими. Полтавська битва стала переломною в ході Північної війни. Проте це стало катастрофою для Мазепи і його планів щодо незалежності України. У вересні 1709 р., приголомшений поразкою і крахом своїх надій, Мазепа помирає. Мазепа мав добрі наміри щодо зміцнення державності України, але прорахувався і, тим самим, ще більше погіршив становище. Але, на відміну від багатьох інших гетьманів, він боровся і діяв, а не пристосовувався і мовчав.

На місце Мазепи ще у 1708 р. Петро I наказує обрати гетьманом Івана Скоропадського (1708-1722). Послідовники і прихильники Мазепи обирають своїм гетьманом Пилипа Орлика, який створює проект першої Конституції України. Основним її положенням були тези про незалежність України на обох берегах Дніпра від усілякого іноземного панування. Гетьманські прерогативи дещо обмежувалися, тричі на рік мала збиратися генеральна рада у складі полкової й сотенної старшини, представників запорізького війська. Усі посади мали бути виборними, православ'я – пануючою релігією. Планувалося чітко розмежувати державний скарб, яким би керував генеральний підскарбій, і особисті фінанси гетьмана. Передбачалася перевірка державних земель, що знаходились в користуванні старшини, встановлення контролю за повинностями підданих, скасування деяких податків. Конституція П. Орлика була пройнята широким демократизмом, стала важливим досягненням правничої думки того часу.

3. Обмеження і ліквідація державності і автономії України у складі Росії пройшло кілька етапів:

1) 1654-1708 роки – перехід від протекторату до автономії України, поступове, але постійне обмеження її прав;

2) 1708-1727 роки – форсований наступ на українську автономію;

3) 1727-1764 роки – чергування двох тенденцій в російському уряді щодо України – звідси то повернення гетьманської влади, то посилення імперського тиску;

4) 1764-1781 роки – остаточна ліквідація української автономії.

Після Полтавської битви гетьман І.Скоропадський звернувся до царя із проханням підтвердити права й вільності Гетьманщини. Але Петро І не тільки не підтвердив їх, але й видав “Рішучий указ” 1709 р., за яким козацькі війська, як і раніше, повинні були підкорятися московським генералам, а московським воєводам дозволялося втручатися в українські справи. Значним обмеженням влади гетьмана стало призначення в Україну царських резидентів. Українські землі почали роздавати царським вельможам. Резиденція гетьмана була перенесена в м. Глухів, ближче до російського кордону. Тут “квартирувало” 2 царських полки.

Наступним актом обмеження влади гетьмана стало створення у 1722 р. Малоросійської колегії з 6 офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Це аргументували тим, що на Україні непорядки в судах, у збиранні податків, хабарництво. Фактично це означало, що Малоросійська колегія стає вищим контролюючим органом Гетьманщини. На посади полковників почали призначати неукраїнців. Після смерті у 1722 р. Скоропадського імператор не дозволив обирати нового гетьмана. Наказним гетьманом став Павло Полуботок (1722-1724), який разом зі старшиною звернувся до царя з проханням ліквідувати Малоросійську колегію, дозволити обрати нового гетьмана. Але цар відповів, що від Богдана Хмельницького до Скоропадського “все гетманы явились изменниками”, і не дозволив цього. Полуботка заарештували, і він помер у в’язниці в Петербурзі у 1724 р.

Згодом помер Петро І, а його внук Петро ІІ дозволив обрати гетьмана. На цю посаду обрали авторитетного 73-річного Данила Апостола. Він звернувся до царя з проханням відновити автономію України, як за Б. Хмельницького. Йому відповіли “Решительными пунктами” 1728 р., зміст яких свідчив, що мова йде не про дві договірні сторони, а про указ царя щодо порядків на Гетьманщині. Царський уряд поступово уніфікував посади козацької старшини, прирівнявши їх до чинів “Табелю про ранги”, введеного Петром І. Гетьман прирівнювався до генерал-аншефа (повного генерала), генеральний обозний – до генерал-майора, інша генеральська старшина – до російських полковників, тобто українські чини у цілому знижувалися (український полковник не дорівнював російському полковнику). Та й то полковники в Україні тепер призначалися тільки російським урядом. При Д. Апостолі з 9 полковників 6 були іноземцями.

При гетьмані Апостолі почалася кодифікація українського права. Після 15-річної роботи комісія підготувала кодекс – “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Але оскільки він передбачав автономність України, Сенат не затвердив його.

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. цариця Анна Іванівна не дозволила

обрання нового гетьмана. За її указом правління Лівобережною і Слобідською Україною передавали Правлінню гетьманського уряду з 6 чол., з яких три – українські старшини. Але головував у ньому царський резидент. У 1735 р. Правління провело реформу, розділивши козаків на дві категорії: багаті, боєздатні козаки (виборні) і не здатні купити собі військоve спорядження – підпомічники. У 1754 р. у реєстрі налічувалося 175 тис. виборних і 190 тис. підпомічників.

У 1750 р., під час царювання дочки Петра I Єлизавети, було дозволено обрання нового гетьмана. Ним став брат фаворита імператриці Кирило Розумовський (1750-1764), якому тоді було лише 22 роки. Він провів судову реформу в Гетьманщині (1760 р.): її територія розподілялася на 20 судових повітів, де були суд земський – для цивільних справ і суд підкоморський – для земельних, для карних – громадські суди. Усіх суддів обирала козацька старшина. У 1754 р. були ліквідовані митні кордони між Україною і Росією, що означало ліквідацію ще одного атрибута автономії України.

З-під юрисдикції гетьмана був вилучений Київ, російський уряд установив контроль над наданням гетьманом посад і маєтків, йому було заборонено вести листування з іншими державами.

Після того, як російською імператрицею стала Катерина II, вона задумала посилити централізацію своєї держави, ліквідувати автономію України, перетворивши її на звичайну провінцію Росії. Катерина хотіла, щоб не тільки гетьмана не стало, а щоб “сама назва гетьмана зникла”.

В цей час українська старшина висуває ідею спадковості влади гетьмана. Дізнавшись про це, Катерина II обвинувачує К. Розумовського у зраді, змушує його відмовитись від гетьманства. Так було ліквідовано автономію України, залишки української державності.

В Лівобережній Україні було створено Малоросійське генерал-губернаторство, а для управління Україною – Малоросійську колегію з 4 російських і 4 українських членів.

4 червня 1775 р. за наказом Катерини II було зруйновано Запорозьку Січ – останній атрибут української державності. Катерина II не могла терпіти існування козацької республіки в імперії, а військоve значення Запорозька Січ вже втрачала. Останнього кошового отамана Січі Петра Калнишевського (незважаючи на те, що він мав звання генерал-лейтенанта російської армії) було заслано на Соловки, де він відбував 28-річне заслання і помер у 1803 р. у віці 113 років. Частина запорожців переселилася у пониззя Дунаю, де заснувала Задунайську Січ.

Україна втратила свої збройні сили, одну з головних однак національної держави, свій оригінальний політичний устрій, автономні права і була зведена до стану звичайної окраїни Російської імперії.

4. Правобережна Україна (Волинь, Київщина, Поділля), Східна Галичина у цей період входили до складу Польщі. Північна Буковина (до 1774 р.) входила до складу Молдавської держави, яка перебувала під протекторатом Туреччини. Закарпаття входило до складу Трансільванії (Семіграддя), що

теж перебувало під протекторатом Туреччини. Але з 1687 р. ця територія відійшла в результаті австрійсько-турецької війни до Австрії.

На території Правобережної України протягом XVIII ст. залишалися три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктивний податок; у другому – поряд із чиншем використовувалася відробіткова рента (панщина); у третьому – переважала панщина.

У Закарпатті на початку XVIII ст. застарілі феодальні відносини не давали можливості швидко розвиватися містам. Залежність від магнатів, наявність значної кількості міщан, які займалися сільським господарством, заважали стати містам дійсними торгово-ремісничими центрами. У середині XVIII ст. у містах Східної Галичини проживало 333 тис. осіб, або 12,8% усього населення. Залежно від величини й кількості населення міста розділялися на три групи: Львів, королівські й муніципальні.

У сільському господарстві чітко вирізняються тенденції до обезземелювання селян (у Галичині 41 % загальної кількості селян у першій половині XVIII ст.), збільшення панщини (16-год. робочий день влітку, урочна (фіксована) система праці). Намагаючись збільшити свої прибутки, поміщики вдавалися до посилення експлуатації селянства.

В цілому становище українського населення в цей час на правобережних та західноукраїнських землях було гіршим, ніж на лівобережних.

5. На зламі XVII–XVIII століть значна частина Правобережної України все ще знаходилась під контролем Польщі. Польський уряд продовжував свою колонізаторську лінію, але й був змушений дозволити існування козацьких полків у Фастові, Богуславі, Корсуні, Брацлаві та інших містах, оскільки не міг сам обороняти ці землі від турецько-татарських набігів. Козацькі полки і їх керівники, серед яких виділявся фастівський полковник Семен Палій (Гурко), стали центрами визвольної боротьби на початку XVIII ст.

Селянсько-козацьке повстання почалося у 1702 р. Повстанцям вдалося взяти ряд міст, звільнити Київщину, основну частину Поділля і Волині. Зібравши велике військо, поляки реставрували свою владу на Поділлі, жорстоко розправляючись з повстанцями. Вони стратили близько 10 тис. чол., а 70 тис. селян, запідозрених в участі у повстанні, було скалічено. Але на Київщині повстання продовжувалося.

У 1704 р. на Правобережжя для допомоги Польщі в боротьбі зі Швецією прийшли лівобережні козацькі полки на чолі з Мазепою. За поданням Мазепи цар дозволив заарештувати Палія, якого відправили в Сибір. Палія повернули із Сибіру лише після переходу Мазепи на бік шведів.

В 30-ті роки XVIII століття на Україні виник повстанський рух, учасників якого називали гайдамаками (з турецького – означає гнати, робити набіги). Перше велике повстання гайдамаків почалося у 1734 р. Приводом до нього стала чутка, ніби цариця Анна Іванівна видала “Золоту грамоту”, де закликає не підкорятися шляхтичам. Але дійсною причиною повстання було посилення феодального гніту, релігійного та національного, дуже тяжке

становище населення Правобережжя. Центром повстання стало Поділля, а його керівником – начальник надвірних козаків князя Любомирського у Шаргороді Верлан. Гайдамаки звільнили Вінницю, Жванець, Збараж, але зазнали поразки від російських і польських військ. Проте рух продовжувався. Його основним осередком став Чорний ліс (у верхів'ях р. Інгул). Повстанців очолив Гнат Голий (Верлан після поразки повстання 1734 р. втік у Молдавію). Спалахи повстань відбулися у 1736, 1737, 1738 роках. Повстанцям вдалося захопити ряд міст (Чигирин, Умань), але зрада одного з ватажків (Сави Чалого) спричинила їх поразку. Проте окремі гайдамацькі напади тривали аж до 1750 р., коли народ піднявся на нові повстання. Гайдамакам знову вдалося взяти ряд міст, але діяли вони роз'єднано і зазнали поразки.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух досяг у 1768 р. Він отримав назву “Коліївщина” (від слова “колій” – той, що коле). В цей час польський король підписує угоду з російським урядом про зрівняння православних в політичних правах з католиками. Проти цього виступила частина шляхти, яка об'єдналася у так звану Барську конфедерацію і розпочала масовий терор проти українського населення. Відповіддю на насильство і свавілля польських конфедератів стало повстання під керівництвом запорізького козака Максима Залізняка. Зібравши в травні 1765 р. декілька тисяч повстанців в урочищі Холодний Яр (біля Чигирини), Залізняк вирушив у рейд по Черкащині. Повстанці взяли Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Лисянку. Головного удару вирішено було завдати по Умані. На бік повсталих перейшли уманські надвірні козаки на чолі з Іваном Гонтою. Їм вдалося взяти Умань, де вони перебили більше 2 тис. шляхтичів, ксьондзів, єврейських лихварів і орендаторів. Поширення повстання на значну частину Правобережжя змусило польський уряд просити допомоги у російських військ. Російські полки оточили повсталих, підступно заманили їх ватажків до себе у табір і схопили. Залізняка як російського підданого судили в Києві і заслали в Сибір. Гонту після жахливих катувань стратили. Всього було замучено близько 3 тис. учасників повстання.

Коліївщина була останнім великим селянсько-козацьким повстанням на Україні.

На західноукраїнських землях, де становище селянства було ще тяжчим, ніж на Правобережжі, гнів і незадоволення народних мас виявлялися у русі опришків. Найбільше прославився ватажок опришків Олекса Довбуш (1700-1745), який очолював цей рух у 1738-1745 рр. На відміну від гайдамаків, опришки діяли невеликими загонами, нападаючи на маєтки, роздавали панське добро селянам, вбивали тих, хто особливо жорстоко знущався з народу. Олекса Довбуш був підступно вбитий у 1745 р., але рух опришків продовжувався.

Селянські заворушення на Лівобережній Україні посилювалися після указу імператриці Катерини II у 1783 р. про закріпачення селян на цій території. Найбільшим з них було повстання в с. Турбаях на Полтавщині. На початку

XVIII ст. мешканці цього села були вільними козаками, але потім їх виписали з цього стану. У 1776 р. село перейшло у володіння поміщиків Базилевських, які посилили визискування селян. Турбаївці подали позов у Сенат, який, проте, визнав козаками лише 76 сімей (з 2000 жителів). На знак протесту селяни відмовилися виконувати панщину і створили своє самоврядування за козацьким зразком, обравши отамана, суддю та писаря. В червні 1789 р. турбаївці, очолювані братами Рогачками і С. Помазаном, взяли село під повний контроль, обеззброїли військову команду, вбили Базилевських і захопили їх добро. Деякий час місцева влада намагалася врегулювати відносини з турбаївцями без застосування сили, але, зіткнувшись з їх непокорю, ввела у село війська, які розправилися з повстанцями. Активних учасників після тілесних покарань заслали в Сибір, інших переселили у південні райони України. Село, яке потім виникло на цьому місці, стало називатися Скорботним.

Повстання в Турбаях було локальним, але типовим проявом антифеодального руху.

6. Слобідська Україна знаходилася на схід від Гетьманщини і до її складу входили сучасна Харківщина, схід Сумщини, північна частина нинішніх Луганської та Донецької областей, південна – Белгородської, Курської, Воронезької.

Ця територія була знелюднена після монголо-татарської навали і саме через неї проходили головні шляхи, через які татари йшли на Московщину: Муравський та Ізюмський. З XIV ст. цей регіон називався “Дике поле”.

Перша українська колонізація цього краю розпочалася після поразки селянсько-козацького повстання 1637-1638 років, коли козацький ватажок Острянин і з ним ще близько 1000 осіб оселилися біля Чугуєва.

Нова хвиля переселенського руху українців на Слобожанщину почалася під час Національної революції та Визвольної війни. Українські селяни, міщани втікали від гніту польських феодалів, нападів татар і страхіть воєн. Поселялись тут також російські селяни та старообрядці. Від назви поселень – слобод ця територія почала називатися Слобожанщиною або Слобідською Україною.

В 1652 р. було засновано місто Суми, у 1654 р. осадчий Іван Каркач з 37 родинами заснував Харків, у цьому ж році була заселена поселенцями Охтирка.

Переселенці, враховуючи стан постійної військової небезпеки та козацькі традиції, що вже склалися, створили полково-сотенний устрій Слобожанщини. Всього було 5 полків: Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський, Острогозький (Рибінський). Проте устрій Слобожанщини дещо відрізнявся від устрою Гетьманщини: 1) тут не було єдиного зверхника – гетьмана; 2) полковників обирали, але довічно; 3) влада полковників була спадковою; 4) в сотнях обирали сотника, який сам добирав собі всю старшину.

Слобідські полки підлягали владі білгородського воєводи, який сам

затверджував полковників. Московський уряд спеціально не об'єднував слобідські полки в єдину цілість, щоб не допустити їх від'єднання, єдиної опозиції проти Москви. До кожного полковника московські урядовці зверталися окремо, встановлювали їм права та обов'язки. Головним привілеєм було право козацького устрою, а, крім нього, – свобода від податку з землі, право вільної торгівлі та виробництва горілки. Поселенцям виділялося по 10-15 десятин землі на душу, зерно для посіву, спочатку звільнення від податків. Гетьман І.Самойлович клопотав, щоб Слобідську Україну з її полками передали в його підпорядкування, але Москві було не вигідно таке посилення влади гетьмана й тому йому відмовили.

Спочатку населення Слобожанщини було козацьким і мало військове призначення. Але із часом почала збільшуватися кількість селян і міщан.

Близько 1700 р. на Слобожанщині проживало 250 тис., а через 100 років 1 млн. поселенців.

У 1732 р. було зроблено новий крок до обмеження автономії Слобожанщини. Обмежувались права слобідських полковників по керівництву полками. Скасовувалось право “займанщини”, тобто права займати і обробляти вільні землі. У 1748 р. козакам заборонили переходити з одного полку до іншого. Почали формуватися регулярні військові роти на чолі з ротмістрами, які поступово витісняли козацькі полки.

Полковий устрій слобідського козацтва було скасовано у 1765 р. Замість козацьких полків було утворено 5 гусарських, козаків обернено на “військових обивателів” і обкладено податком. На землях Слобідської України утворена Слобідсько-Українська губернія. Слобожанщина втратила залишки своєї автономії і перетворилася на провінцію Російської імперії.

7. У другій половині продовжувалася боротьба за Південну Україну між Росією та Туреччиною. У 1768-1774 рр. та 1787-1791 рр. проходили російсько-турецькі війни, результат яких істотно вплинув на статус цих земель.

У січні 1768 р. кримські татари здійснили рейд на Правобережну Україну, але змушені були відступити. Україна стала центром зосередження і розгортання російських військ, їх найближчим тилом, що вимагало постачання великої кількості провіанту, фуражу, транспорту. З лівобережного козацтва було сформовано окремий корпус, а з мешканців Правобережжя – волонтерські формування. В боях проти турків взяли участь запорожці, гусарські, пікінерські полки з України. Росія здобула перемогу у війні, і в 1774 р. було підписано Кючук-Кайнарджійський мирний договір, за яким Росія отримала територію між Дніпром і Бугом, фортеці Керч і Єнікале в Криму, Кінбурн у гирлі Дніпра, а також право вільного судноплавства по Чорному морю. Туреччина змушена була визнати незалежність Кримського ханства.

Згодом російські війська окупували Крим, і цариця Катерина II оголошує про приєднання його до Росії (1783 р.). Близько 300 тис. татар змушені були емігрувати з Криму до Туреччини з-за політики царського уряду,

спрямованої на витіснення місцевого населення. Приєднання Криму мало велике значення, оскільки ліквідовувався багатовіковий плацдарм для нападів турецько-татарських військ на Україну; навколо почали освоювати землі Півдня України. У самому Криму не стало рабовласництва і работоргівлі, що, без сумніву, мало прогресивне значення.

В період російсько-турецької війни 1787-1791 рр. російське командування змушене було дозволити сформувати з колишніх запорожців Чорноморське козацьке військо, яке взяло активну участь у війні. Була створена і Козацька Чорноморська флотилія. Росія знову здобула перемогу у війні. За Ясським мирним договором 1791 р. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії, віддала їй фортецю Очаків і землі від Південного Бугу до Дністра. Чорноморське козацьке військо було переведене на Кубань.

В 1785 - 1786 рр. за наказом князя Потьомкіна були створені 2 Бузькі козацькі полки під керівництвом російських офіцерів. Бузьке козацтво складалося з різномірних елементів – молдаван, болгар, польської шляхти, козаків-утікачів. В 1787 р. їх об'єднали в один полк під керівництвом полковника Скаржинського. Полк нараховував 1500 козаків і брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 р. Після війни козакам дозволили оселитися уздовж берегів П. Бугу, де вони заснували багаті станиці й мали по 10 га землі в середньому на кожний двір. Наприкінці XVIII ст. їх налічувалося більше 6 тис. осіб тільки чоловічої статі. Бузькі козаки (три полки) і Українська кінно-козацька дивізія брали участь в узятті Парижа в 1814 р. В 1817 р. Бузьке козацтво було ліквідовано, з них була створена Бузька уланська дивізія, а бузькі станиці ввійшли до складу Бузького військового поселення. Частину бузьких козаків перевели в м. Чугуїв, чим був покладений початок військовим поселенням.

В цей період починається швидка колонізація Півдня України. Її можна розділити на три види: поміщицька, селянська і міська. Поміщики отримали тут 8 млн. десятин землі. Основна частина поміщиків (68,2 %) складалася з російських військових і вищих та середніх чиновників. Українських старшин і чиновників було ледь 10,5 %, і серед них було багато запорізьких старшин, що залишилися й одержали земельні наділи. Російський уряд продавав запорізькі землі по декілька копійок за гектар. Одержати землю в Південній Україні було легко, але заселяти її – дуже важко.

У Таврійській губернії серед п'ятох найбільших землевласників не було жодного українця. Отут поміщикам Фальц-Фейнам належало 200000 га земля, Попову – 80000, графу Мордвинову і Васалу – по 60000. Саму Запорізьку Січ, перейменовану на село Покровське, Катерина II разом із 200000 га землі подарувала князю Волконському.

Другим видом колонізації була селянська. Великим був потік переселенців-селян – в основному з Правобережжя, а також з Лівобережжя і російських губерній. Вільні селяни осідали на державних, казенних землях і їм уряд виділяв землю на сім'ю. Найбільшу частину селянських колоністів складали втікачі, українські селяни, що утікали від поміщиків із різних

частин України, серед них були також росіяни, греки, вірмени, виселені з Криму. Селянське населення Південної України розділялося на 3 категорії: 1) вільні; 2) поміщицькі; 3) державні.

Третім видом колонізації була міська. Варто підкреслити, що на величезній території запорізьких земель майже не було міст, тому їх потрібно було будувати, щоб розвивати повітові адміністративні і торгові центри. Засновувались нові міста: Олександрівськ (1770 р., нині – Запоріжжя), Катеринослав (1776 р., нині – Дніпро), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1795 р.). У 1783 р. було засновано Севастополь, у 1784 р. – Сімферополь.

Широко залучалися до колонізації й іноземці. Переселенці з Сербії заснували тут дві колонії: Нову Сербію та Слав'яносербію. Новий край назвали Новоросією. У 1796 р. його населення перевищило 500 тис. чол., 80 % з них були росіяни й українці.

Нові землі були об'єднані в Катеринославське і Вознесенське намісництво.

У другій половині XVIII ст. Польща значно ослабла. Це призвело до розчленування її фактично без воєн сусідніми державами: Росією, Пруссією та Австрією. В результаті першого поділу Польщі (1772 р.) Австрія забрала собі Галичину, а за два роки – і Буковину.

В 1793 р. Пруссія і Росія вдруге поділили Польщу. Правобережні українські землі – Київщина, Поділля, Волинь увійшли до складу Росії. У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, за яким до Росії також відійшла Західна Волинь. Польська держава перестала існувати. Таким чином, більшість українських земель опинились у складі Росії. На Правобережну Україну було поширено адміністративно-територіальний (губернський) поділ Росії.

У кінці XVIII ст. більшість етнічних українських земель, Південь України і Правобережжя були об'єднані у складі однієї держави. Це мало велике прогресивне значення для України. Ліквідовано було багаторічний польський національний, соціальний і релігійний гніт, небезпеку татарських набігів. Але на зміну їм прийшов гніт російського царизму.

8. Основою української економіки в цей час продовжує залишатись сільське господарство. Розширюються посівні площі, що було викликано зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію. Збільшується старшинське землеволодіння, основною формою якого було **рангове**, – за службу відповідно до рангу на час зайняття посади.

Землеробство мало головним чином зерновий характер. Поглиблювалася його спеціалізація: якщо на Лівобережжі більше сіяли жита, то на Півдні – пшениці. З середини XVIII ст. в Україні почали вирощувати картоплю, що стало істотною зміною в розвитку не лише сільського господарства, але й життя українського населення в цілому. Починається культивування кукурудзи, цукрового буряка, соняшника, на наукову основу поступово переводиться садівництво і виноградарство. Великі плантації займав тютюн. У 1724 р. з України вивезено 37884 пуд. тютюну.

Селяни України в XVIII в. розподілялися на різні групи, що відрізнялися

між собою рівнем особистої залежності, розміром і характером повинностей, розміром наділу. Основними групами були поміщицькі і державні селяни, але перші значно переважали. До державних селян відносилися селяни, що жили на державних і власних землях, козаки Полтавської і Чернігівської губерній, селяни-однодворці, солдати, що відслужили військову службу, їх сім'ї. Державні селяни розділялися на дві групи: 1) оброчні, тобто ті, що платили оброк (податок грошима або продуктами); 2) ті, що знаходилися на “господарському положенні”.

Посилюється феодална експлуатація селянства. Від дводенної на початку XVIII ст. панщина стає 4-5 денна у другій половині XVIII ст. Проте поступово спостерігається тенденція до заміни натуральних оброків грошовими. Крім цього, посполиті та рядові козаки сплачували значні державні податки. У 1783 р. юридично оформляється кріпосне право – забороняється переходи селян з місця на місце. В 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства.

На початку XVIII ст. в Україні різко зростає кількість мануфактур. У 1719 р. було закладено першу в Україні Путивльську суконну мануфактуру, яка у 1791 р. виробила 450000 аршинів сукна армії. У другій половині XVIII ст. було засновано пороховий завод у Шостці, київський завод “Арсенал”. В кінці XVIII ст. в Україні нараховується 240 мануфактур. У 1722 р. починається видобування кам'яного вугілля (в Бахмуті).

Більшість населення Лівобережної України складали селяни (у 1782 р. – 59 %), козаки – 33 %, інші – 8 %. У 1795 р. українці становили 17 % населення імперії.

У XVIII ст. значно зростають міста. Населення Києва у 1786 р. досягло 35 тис., Охтирки – 13 тис., Харкова і Ніжина – 11 тис., Сум – 10 тис., Полтави – 7 тис.

Наприкінці XVIII ст. суспільний устрій України втрачає самобутні риси. Тут встановлюється така ж соціальна структура, що й в інших регіонах Російської імперії.

Протягом XVIII ст. в Україні промислове виробництво набуло товарного характеру, але Україна втратила самостійність у зовнішньоекономічних відносинах.

9. Стан культури на Україні в цей період мав свої особливості: українські землі були роз'єднані, знаходились у складі різних держав, що заважало загальному розвитку культури, взаємозбагаченню і поширенню досягнень культури різних регіонів; на перешкоді розвитку української культури стояла політика урядів тих держав, під владою яких знаходились українські землі і які намагалися денаціоналізувати українське населення, тобто позбавити його самобутніх, національних рис, асимілювати, злити з пануючою нацією (у Росії – русифікувати, в Польщі – полонізувати, в Австрії – онімечити і т.д.); в розвитку української культури почали виділятися демократичні тенденції, що протистояли реакційній схоластиці церкви та запобіганню перед усім іноземним.

Культурним центром України в цей час продовжував залишатись Київ, а головним науково-освітнім закладом – Київський колегіум, перетворений у 1701 р. на Києво-Могилянську академію. Навчання в ній носило в основному світський характер, тут вивчали математику, астрономію, медицину, образотворче мистецтво.

Контингент студентів формувався на демократичних засадах – без обмежень щодо соціального стану. В часи І. Мазепи тут навчалось близько 2000 студентів, в тому числі представники різних народів: серби, чорногорці, молдавани, греки, болгар. Багато випускників академії стали з часом видатними політичними діячами, вченими, церковними ієрархами, письменниками: Ф. Прокопович, Бантиш-Каменський, І. Самойлович, С. Палій, міністри Катерини II – О. Безбородко, Л. Трощинський та ін. Деякий час тут навчався М.В. Ломоносов.

За зразком Київської академії були засновані колегіуми у Чернігові, Харкові (1727 р.), Переяславі. Харківський колегіум, де навчалось близько 500 студентів, став центром духовного життя і освіти Слобідської України. У 1765 р. при ньому відкрили додаткові класи, де вивчали інженерну справу, артилерію, геодезію та географію. Але в кінці XVIII ст. починається занепад цих установ, вони перетворюються на звичайні духовні семінарії, стають осередками русифікації.

На Західній Україні освітні заклади теж використовувались польськими властями для колонізації і покатоличення українського населення. У 1661 р. було засновано Львівський університет, в ряді міст діяли єзуїтські та уніатські колегії, де викладання велось польською мовою і мало богословський характер.

В 1786 р. російський уряд прийняв “Статут народних училищ”, відповідно до якого відкривалися народні училища двох типів: у повітових містах – дворічні (початкова освіта – учили читати, писати, рахувати, вивчали основи православної віри); у губернських центрах – п’ятирічні (середня освіта - вивчали історію, географію, фізику й т.д.). Близько 1800 р. в Україні діяло 8 п’ятирічних і 17 дворічних народних училищ, де вчилось всього 3.5 тис. осіб.

Видатним, феноменальним явищем української науки та літератури XVIII ст. була творчість Григорія Савича Сковороди (1722-1794). Він народився в сім’ї бідного козака на Полтавщині. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії, знав декілька мов. До 1769 р. викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але через непорозуміння з церковною верхівкою змушений був залишити це заняття і став мандрівним філософом, народним учителем. Основні його твори: “Наркісс”, “Діалог”, збірка поезій “Сад божественних пісней”, збірка байок “Басни Харковскія”.

Значне місце в його творчості приділяється критиці протиріч і недоліків тодішнього громадського порядку, кріпосництва, свавілля поміщиків і адміністративної верхівки. На противагу цьому Сковорода висував ідею нового суспільства, зі справедливими законами, рівністю людей, де кожний

займається корисною працею за своїм смаком. Досягти цього він думав за допомогою самовдосконалення. У цьому виявився утопізм його соціальної теорії.

Філософські погляди Сковороди мають суперечливий характер. Вони є поєднанням матеріалістичних елементів зі стихійною діалектикою та пантеїзмом. Він створив концепцію трьох світів і двох натур. (Три світи: макрокосм (кінцевий світ); мікркосм (людина); світ символів (Біблія). Дві натури: видима (матерія); невидима (дух, ідея, бог).

Характерною рисою розвитку літератури цього періоду є перехід від релігійної до світської літератури. Сюжетами її стають не біблійні традиції, а реальне життя. Занепадають жанри, пов'язані з релігійним життям: полемічний, життєпис святих, духовна (церковна) поезія та ін. Натомість розвиваються побутові, історичні, сатиричні (бурлеск).

Значний крок вперед у розвитку української драми зробив Феофан Прокопович. У 1705 р. він написав історичну трагікомедію “Володимир”, для котрої першим узяв тему з української історії. Присвячена І.Мазепі, п'єса містила яскраво виражені ознаки патріотизму, зокрема, у трактуванні Києва як «Другого Єрусалима». Новизна п'єси «Володимир» була вже в тім, що автор взяв сюжет не з біблійної історії, що було правилом, а з вітчизняної. Іншою новацією було те, що основною тезою п'єси була боротьба з відсталістю, патріархальною рутиною. Автор робить психологічний аналіз дій князя Володимира Великого, показує його сумніви й коливання, як у звичайної людини, а не в канонізованих святих, позбавлених людських недоліків. Тому цей твір Прокоповича є як би межевою віхою на грані нового і старого української духовності.

У XVIII в. продовжувала розвиватися музична культура. Одним із талановитих народних композиторів цього часу був Семен Климовський, відомий у літературі як “харківський козак – піснетворець”. Широке визнання принесла йому пісня “Їхав козак за Дунай”, що стала народною.

Видатними українськими композиторами були Максим Березовський (1745-1777) і Дмитро Бортнянський (1751-1825). М. Березовський учився в Італії, разом із В.-А. Моцартом, якого йому вдалося перемогти в музичному конкурсі. Проте в Росії Березовський не зміг знайти визнання і життя його закінчилося трагічно.

Вдаліше склалося життя Д. Бортнянського, який написав декілька опер, 35 концертів, 30 гімнів. Найвідоміший його твір – напівсвітський гімн “Коль славен”.

Важливе значення в розвитку історії та літератури мали козацькі літописи, де поряд з історичними фактами містилися фольклорні матеріали у вигляді переказів і легенд. Такими є літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. На відміну від староруських літописів, що склалися з річних статей і написані були різними книжниками, козацькі літописи – це цілісні авторські праці, створені представниками освіченої старшини. Головна увага в них приділена національно-визвольним і соціальним рухам

українського народу, Визвольній війні середини XVII в. Ці літописи базуються на різноманітних документах і спогадах учасників, відрізняються достовірністю відбиття подій і глибокими узагальненнями.

У першій половині XVIII ст. на Україні складається оригінальний архітектурний стиль – українське бароко, яке характеризується застосуванням яскравого орнаменту, барвистої кераміки, ліпних оздоб. У другій половині XVIII ст. на зміну йому приходить російський класицизм (російський ампір), якому властива геометрична чіткість, відмова від пишного оздоблення, світлі фарби (жовті стіни і білі колони).

Стилістики українського живопису цього періоду – дуже різноманітні й нерівноцінні за рівнем майстерності. Більшість парадних портретів (парсун) козацьких полковників написані в реалістичній манері місцевими майстрами, які вміло передали настрій і характер зображуваних старшин.

У XVIII ст. спостерігається відтік української інтелігенції до Росії. Це було пов'язано як з об'єктивними (складні політичні та соціальні умови життя на Україні в зв'язку з колонізаторською політикою царизму), так із суб'єктивними причинами (намагання здійснити особисту кар'єру в центрі імперії). Багато українців займали вищі державні та церковні посади в Росії (напр., канцлером Катерини II був О. Безбородько, фаворитом Єлизавети I – О. Розумовський). Серед професорів Слов'яно-латинської академії – першого вищого навчального закладу Росії було 95 професорів з Києво-Могилянської академії. Це було пов'язано з тим, що загальний рівень культури й освіти в цілому на Україні в той час був вищим, ніж у Росії. (Напр., перший університет у Росії – Московський – було створено у 1755 р., а на Україні подібний заклад – Києво-Могилянська академія – існував з 1632 р., Львівський університет – з 1661 р.).